

feita el tarannà divulgatiu del llibre, adreçat a un lector no específicament lul·lista però interessat en les grans tradicions místiques, dintre de les quals es dibuixa el lloc que pertany a Ramon Llull en un moment en què el pensament occidental viu un període d'efervescència.

J. E. Rubio

- 7) Adler, «“Weder kreisförmig noch viereckig noch dreieckig” sind die Engel für Ramon Llull»
- 12) Badia, «The *Arbor scientiae*: A “new” encyclopedia in the thirteenth-century Occitan-Catalan cultural context»
- 14) Bonner, «The structure of the *Arbor scientiae*»
- 35) Garí, «“Al despuntar el alba.” María y el *Árbol de la madre*»
- 37) Gayà, «“Ipsi non credunt, quod credamus sicut credimus.” Cristologia luliana en *Arbor scientiae*, XIII»
- 39) Guerrero, «Comentaris a l'*Arbor vegetalis*, la noció d'origen i les definicions bàsiques de la vida»
- 40) Hauf, «Sobre l'*Arbor exemplificalis*»
- 43) Imbach, «Die *Arbor humanalis* und die anthropologische Relevanz der “artes mechanicae”»
- 44) Jacobi, «*De arbore quaestionali*. Über den Baum der Fragen»
- 46) Kessler, «Die Theorie der natürlichen Prozesse bei Raimundus Lullus. Beobachtungen zur *Arbor celestialis*»
- 51) Lohr, «*Arbor scientiae*: The tree of the elements»
- 61) Miethke, «Die *Arbor imperialis* des Ramon Lull von 1295/1296»
- 69) Pereira, «“Vegetare seu transmutare.” The vegetable soul and pseudo-Lullian alchemy»
- 73) Pring-Mill, «The role of numbers in the structure of the *Arbor scientiae*»
- 77) Reinhardt, «Der Baum des ewigen Lebens (*Arbor aeviternalis*) bei Ramón Lull»
- 82) Rubio, «Sobre l'*Arbor sensualis*»
- 88) Santi, «*Arbor apostolicalis*. La vita dell'organismo apostolico»
- 99) Vega, «Variationen über Vision und Imagination: Ideen einer Religionsästhetik bei Ramon Llull»
- 102) Villalba, «Raimundi Lulli *Arbor scientiae*. Codices et editiones»
- 104) Walter, «Der Baum über Gott (*Arbor divinalis*)»
- 105) Wieland, «Logik der Tugenden. Die *Arbor moralis* des Raimundus Lullus»

Aquest gruixut volum, que inaugura la col·lecció SVBSIDIA LVLLIANA de l'editorial Brepols, aplega les conferències pronunciades el 1997, en ocasió del 40

aniversari del Raimundus-Lullus-Institut de la Universitat Albert Ludwig de Friburg, entorn de l'*Arbor scientiae*. Així doncs, després de quatre aportacions de caire introductori sobre l'*Arbor scientiae* com a conjunt, es presenten sengles estudis dels setze Arbres d'aquesta obra (l'*Arbor vegetalis* n'és objecte de dos), encarregats cadascú a un especialista en la respectiva matèria, sigui la biologia, la filosofia pràctica, la teologia, etc., encara que –fins ara– no necessàriament especialistes en Llull.

El primer dels quatre estudis introductoris, de Lola Badia, situa l'*Arbor scientiae* en el context de les enciclopèdies medievals presentant l'obra com un cas *sui generis*. Així, l'autora observa que Llull no segueix el criteri subjacent a les obres enciclopèdiques del seu temps pel que fa a la disposició de les seves matèries, que seria l'autoritat de les seves fonts, sinó que suplanta aquest criteri per una concepció deductiva i dinàmica, tot ordenant les seves matèries per un sistema de raons necessàries. Compartim aquesta interpretació, encara que sobta que Badia addueixi el *Dragmaticon philosophiae* de Guillem de Conques per a justificar-la, quan precisament aquest –com l'autora mateixa ha demostrat en una altra ocasió– està molt més a prop del concepte lul·lià d'enciclopedisme que cap altre autor medieval.

Anthony Bonner analitza l'estructura de l'*Arbor scientiae* a partir de l'*Art*, demostrant, de manera convincent, com aquella descansa clarament sobre els nou subjectes d'aquesta. No obstant això, pel que fa a la seva equiparació de l'*Arbor moralis* amb el subjecte *instrumentativa* de l'*Art*, cal formular algunes reserves (com també ho fa Robert Pring-Mill a l'article següent): Així, a l'*Art*, l'*instrumentativa*, a diferència de l'*Arbor moralis*, no es col·loca «a sobre» del subjecte *homo*, sinó «a sota» de l'*elementativa*, ja que no es limita a la moral –també es donen relacions instrumentals entre el martell i l'artesania, etc.–. Sembla, doncs, que, en lloc de ser una realització de l'*instrumentativa*, l'*Arbor moralis*, juntament amb l'*imperialis* i l'*apostolicalis*, resulta d'una projecció de les virtuts i els vicis de l'*Art* sobre els possibles agents morals: l'individu, l'estat i l'església. Apart dels subjectes, Bonner destaca altres elements, com ara la gran importància de les *Arbores exemplificalis* i *quaestionalis*, que no són simples afegits, sinó el lloc on es manifesta un dels trets centrals del pensament lul·lià, a saber, el seu caràcter de ciència tòpica.

Robert Pring-Mill reprèn la qüestió de l'estructura de l'*Arbor scientiae* sota una altra perspectiva: la numerologia, mostrant com les set parts orgàniques de cada Arbre es corresponen a l'addició dels números arquetípics 3 i 4 = 7, la universalitat. Més intricat és el cas dels setze Arbres: Aquí, en un primer moment, Pring-Mill ens diu que els Arbres I-VII i VIII a XIV representen dues manifestacions d'aquest mateix número 7. Roman oberta la qüestió de per què Llull va afegir-hi dos Arbres més: les *Arbores exemplificalis* i *quaestionalis*, que, segons

l'autor, haurien pogut repartir-se perfectament com a apèndixs a cadascun dels Arbres precedents. Pring-Mill suggereix que Llull es trobava davant d'una mena de «Systemzwang», perquè, més enllà del $7+7=14$, volia arribar al número 16 (en homenatge a la fase quaternària). Ara bé, tot i la gran empatia de l'autor, aquest punt no és gaire convincent, tenint en compte que aquests dos últims Arbres, com s'acaba de dir, no són això: uns apèndixs que s'haurien pogut col·locar en qualsevol altre lloc de l'obra.

Els estudis de caràcter general es clouen amb unes observacions filològiques de Pere Villalba, l'editor de l'*Arbor scientiae* (ROL XXIV-XXVI, vegeu la ressenya a SL 41 [2001]), que dóna una breu valoració dels manuscrits, a més de reprendre la seva tesi sobre la prioritat de la versió llatina respecte a la catalana. Amb tot, aquesta tesi no ha quedat sense qüestionar: Fins i tot al mateix volum, Lola Badia (pp. 2 i 4) i Anthony Bonner (p. 21, n. 1) semblen donar preferència a la versió catalana (vegeu el meu replantejament d'aquest assumpte a *Faventia* 25/2 [2003]). Una pregunta nova i important que Villalba afegeix és la procedència de les edicions humanístiques. Aquestes, diu, sortirien de la família x^7 dels manuscrits llatins que també seria la base per la suposada traducció catalana. Tot i així, ens sembla major el deute de les edicions amb la tradició catalana: Així, mentre que x^7 segueix l'ordre habitual de les qüestions de l'*Arbor quaestionalis* (Part V: «Folia») segons les categories aristotèliques, les edicions reprenen l'ordenació segons Arbres que només (!) trobem a la tradició catalana.

El recorregut dels setze Arbres s'obre amb unes reflexions de Charles Lohr, que es proposa l'anàlisi de l'*Arbor elementalis* a la llum de la teoria del caos de mestre Ramon, esbossant, en poques pàgines, un quadre impressionant i de gran erudició de la metafísica lul·liana, tot i que la seva exposició resulti una mica inconnexa de l'Arbre que pretén examinar.

Un seguiment molt detallat del seu Arbre el presenta Ricard Guerrero, biòleg de professió, que valora els continguts de l'*Arbor vegetalis*, on no tan sols troba les categories classificadores de la biologia segons Linné, a saber, *species* i *genus* (cosa que no és gaire sorprenent), sinó que també hi veu prefigurats, a l'apartat de les branques, els diferents cicles del metabolisme. Aquestes pàgines molt suggestives al mateix temps que equilibrades sobre l'«Arbre de la vida en si mateixa» (Guerrero) es complementen amb unes consideracions innovadores de Michela Pereira sobre la importància del substrat invisible de la potència vegetativa, que Llull concep com una mena de líquid, per a la tradició pseudo-lul·liana de l'alquímica com es presenta al *Liber de secretis naturae seu de quinta essentia*.

Josep E. Rubio repassa els diferents elements de l'*Arbor sensualis*, des de les seves arrels fins els seus fruits, insistent, sobretot, en l'estructura que ell defineix com a clarament platònica i que explica en termes d'emanació i participa-

ció. Cal esmentar una certa tensió entre aquesta interpretació i l'afirmació de Lohr, p. 81, segons la qual Llull trencaria amb el «Stufenkosmos» platònic; això fa pensar que el classificador molt genèric de «platonisme» s'hauria de precisar més.

Amador Vega pren la noció central de l'*Arbor imaginalis*, és a dir, la facultat *imaginativa*, com a punt de partida d'unes reflexions –de caire més aviat lliure i que s'allunyen una mica del seu Arbre–, sobre el paper de la imaginació en l'obra i la vida de Llull. Així, explica com la imaginació esdevé el vehicle per excel·lència en el camí de la ment humana a Déu i als misteris de la fe, d'altra manera inefables, –una interpretació que es veu corroborada també per la conversió i la il·luminació de Llull.

Ruedi Imbach se centra en la representació de les *artes mechanicae* a l'*Arbor humanalis* i mostra com Llull, a diferència d'autors anteriors i fins i tot contemporanis (Hug de Sant Víctor, Bonaventura, Robert Kilwardby, etc.), desenvolupa una teoria d'aquestes arts que s'allibera de tota interpretació teològica. A aquest respecte, apropa Llull a Dominicus Gundissalinus (una pista que ja va donar Longpré al *Dictionnaire*, col. 177, tot i que, al nostre parer, no recolza sobre cap dependència textual).

L'*Arbor moralis* és presentada per Georg Wieland qui constata que l'ètica lul·liana no ha assumit la diferenciació crucial per a l'ètica entre filosofia i teologia que trobem en altres tractats ètics del seu temps. I també pel que fa a la teoria de les virtuts que Llull hi elabora, l'autor destaca una sèrie d'insuficiències i «trivialitats» (*passim*). Tot això el porta a opinar que Llull no apuntava a una ètica en sentit estricte, sinó que el seu intent s'ha d'interpretar com un discurs meta-ètic dedicat a una demostració de la coherència i correlació dels principis ètics.

Jürgen Miethke suggereix una lectura de l'*Arbor imperialis* en la tradició dels Espills de príncep. Situant, doncs, aquest Arbre entre les compilacions que emergeixen al voltant de Vicent de Beauvais i el *De regno ad regem Cypri* de Sant Tomàs d'Aquino, Miethke demostra com Llull desenvolupa una teoria política dels estaments de caire molt conservador que no comportaria elements normatius, sinó que s'ha de considerar com a merament apel·lativa.

Exposant l'*Arbor apostolicalis*, Franceso Santi observa les importants implicacions de la denominació que Llull aplica al Papa, a saber, *vicarius Petri*, en lloc de l'expressió *vicarius Christi*, acceptada en el seu temps. Amb això, com mostra Santi, el Papat no es basaria ja en la divinitat del Crist, sinó en la humanitat de Pere, i, per tant, la seva legitimitat no li correspondria al Papa *eo ipso*, sinó només en la mesura que aquest porta endavant la missió cristiana. Com l'autor apunta amb encert, aquesta construcció es pot llegir perfectament com un reflex de les frustrades intervencions de Llull davant els Papes.

Eckhard Kessler es dedica a l'*Arbor caelestialis* per discutir la concepció de la influència sideral sobre el món sublunar i, especialment, el problema d'una *actio in distans*. La solució d'aquest problema, que alhora resulta una teoria de l'acció pel món creat *in toto*, Kessler la troba en el tractament lul·lià de la quantitat que adquireix un status *sui generis* envers les categories com a condició de possibilitat dels éssers discrets. Cal afegir que resseguir les freqüents remeses de Llull a altres Arbres, si bé pot resultar un treball pesat, és indispensable, com demostra molt bé aquest estudi.

Gerhard Adler tracta de l'*Arbor angelicalis* abordant l'angelologia en un to agradablement lleuger i viu. Amb tot, el seu lloable intent de rehabilitar un tema tan injustament descuidat a la mateixa teologia del nostre temps es queda curt en relació a Llull. La seva afirmació, per exemple, que Llull no prova l'existència dels àngels perquè la té més que assumida no és correcta, cosa que hauria pogut descobrir amb una ràpida ullada al *Llibre dels àngels*, on el Beat dedica una bona part del tractat només a això. A més, trobem a faltar, si més no, una breu referència a l'obra de Carles Llinàs.

Molt recomanable és l'article de Klaus Reinhardt sobre l'*Arbor aeviternalis* que se centra en l'ús característic que Llull fa dels termes *aeternitas*, reservada a Déu, i *aeviternitas*, l'estat de les criatures: homes i àngels, al paradís. D'una banda, amb aquest ús Llull discrepa dels autors del seu temps que, tot i utilitzar ambdues nocions, aplicaven la segona exclusivament als àngels en el seu estat natural. D'altra banda, l'accepció lul·liana de l'*aeviternitas* està recobrant una gran actualitat en la teologia del nostre temps, on s'està reprenent l'*aeviternitas* precisament per descriure l'estat de l'home al paradís (cf. Gerhard Lohfink). Una petita crítica encara: l'autor, per distracció, es fa un embolic amb la datació d'algunes obres de Llull (pp. 245s.).

Blanca Garí es proposa l'estudi de l'*Arbor maternalis* presentant les seves diferents parts. Ara bé, aquesta presentació, al nostre parer, no arriba sempre a situar-se en un nivell de distància crítica del text, sinó que interpreta els seus elements en un llenguatge encara més metafòric i entusiasta que el mateix Llull, confonent-se, així, la veu de l'autora i la de Llull en un gran himne, sens dubte estètic, a la Santa Verge, la qual, fins i tot, és apostrofada (o hauríem de dir: invocada?) com la «Diosa creadora de los Dioses» (p. 267).

Jordi Gayà, després de col·locar el tema cristològic al centre del pensament apologetic lul·lià, presenta la solució de l'*Arbor Iesu Christi* respecte a com entendre l'Encarnació i les dues naturaleses, divina i humana, a la persona del Crist. Per a aquest objectiu, Gayà se serveix bàsicament del llenguatge de la teoria dels correlatius, la qual diu ser més propera de la cristologia lul·liana que no pas de la teoria dels elements, encara que —com el mateix Gayà ha d'admetre— aquí Llull no la formula gaire explícitament.

Un altre tema igual de central per al pensament apològic de Llull, és la Trinitat que Peter Walter ressegueix a l'*Arbor divinalis*. També aquí trobem, com és prou sabut, la teoria dels correlatius al darrere del pensament lul·lià. Un interessant aspecte que l'autor esmenta, i que separa Llull d'altres autors, és que el Beat admet en Déu no tan sols la categoria «relació», sinó també «qualitat», «acció» i «passió», en tant que les concep com a no-accidentals. Walter conclou les seves consideracions atribuint a Llull una gran familiaritat amb les especulacions trinitàries.

Amb això, arribem als dos últims Arbres, les *Arbores exemplificalis* i *quaestionalis*, que, com ja s'ha dit, no són uns simples afegits a l'obra, sinó possiblement la seva part més significativa. El primer, l'*Arbor exemplificalis*, és analitzat per Albert Hauf, que compara els *exempla* lul·lians amb els del *Calila-wa-Digma*, traduït al llatí per Joan de Càpua com a *Directorium humanae vitae*. Hauf demostra que Llull, tot i que coneixia aquest recull i l'utilitzava, al mateix temps se n'apartava considerablement per a desenvolupar una pràctica renovadora d'aquest gènere posant-la al servei de la seva utopia religiosa.

Ateses les immenses dimensions de l'*Arbor quaestionalis*, que ocupa tot un volum de les *ROL*, el seu estudi per Klaus Jacobi és forçosament una aproximació al tema. Entre altres coses, l'autor es planteja el problema del nombre de les qüestions: 4.000 com diu Llull. Ara bé, aquest nombre no sembla correspondre's al que hi trobem; així Jacobi arriba a comptar 4.040 qüestions al manuscrit de l'edició de Villalba. (A la versió catalana sumen 4.056.) Hem de suposar que Jacobi, dissortadament, no disposava de l'edició final de Villalba, ja que allà apareixen 4.058 qüestions i, a més, la numeració emprada per Jacobi en discrepa. Una altra dificultat que l'autor aborda, sense poder resoldre-la, és l'ordenació de la Part V: «Folia» d'aquest Arbre segons les categories, de la qual ja hem parlat més amunt en relació amb l'ordenació alternativa al text català per Arbres, que Jacobi, per desgràcia, no té en compte, però que sembla oferir-nos l'ordenació primitiva, ja que: «In radices quaeremus quaestiones, quae fiunt in radicibus [...] in trunco [...] ad naturam truncorum [...] et sic per ordinem.» (*ROL* XXVI, p. 843, cursiva meua). (Cf. també el meu article al·ludit més amunt).

En referència a les presentacions d'aquests dos últims Arbres, trobem a faltar unes reflexions sobre el seu status al conjunt de l'obra. Així, és veritat que, a primera vista, podrien semblar mers afegits respecte als altres Arbres precisament pel fet que, a diferència dels altres, aparentment no tracten de realitats òntiques. Però de debò és així? De fet, com remarca molt bé Albert Hauf (p. 303), l'*Arbor exemplificalis* tracta de l'«hàbit científic», i això vol dir (en termes aristotèlics), d'una primera perfecció ontològica del subjecte del coneixement. I de la mateixa manera, caldria considerar l'*Arbor quaestionalis* també

com una realitat ontològica (i no un «repetitorium» com diu Jacobi [p. 352]), ja que representa la segona perfecció d'aquest mateix subjecte en tant que coneixent *in actu*. Els dos últims Arbres no són, doncs, mers apèndixs de pràctica i metodologia, sinó que són les perfeccions de la mateixa realitat descrita pels altres Arbres.

El volum es tanca amb un útil *Index operum Raimundi quae citantur* i un *Index personarum* (aquest, per un error de maquetació, porta al cap de la pàgina: «L. Badia... A 'New' Encyclopedia»).

Però aquest i alguns altres comentaris crítics que s'han anat fent en aquestes pàgines no han de distorsionar la nostra opinió sobre el conjunt d'aquest volum: Si al principi d'aquesta ressenya hem destacat el fet d'ésser bona part dels congressistes *amateurs* de Llull, i no «lul·listes professionals», ara podem afegir que aquesta fou una molt sàvia disposició per part dels tres editors d'aquest volum, el qual obre l'espai per a un discurs lul·lista que evita tot tipus d'endogàmies donant nous impulsos tant per a la valoració de l'originalitat del Beat com dels seus possibles límits. En fi, estem davant d'una petita *Clavis lulliana* pel nostre temps que rendeix homenatge al monumental treball d'edició de l'amic Villalba alhora que és un recull molt digne per celebrar els 40 anys del Raimundus-Lullus-Institut.

A. Fidora

8) Aguiló i Forteza, Rubió i Ors, *Correspondència*

El primer volum de la correspondència entre Tomàs Aguiló i Forteza i Joaquim Rubió i Ors (que recull les lletres escrites del 19 d'octubre de 1841 al 22 de desembre de 1844), a cura de Joan Mas i Vives, aplega tres cartes de tema lul·lístic. Si tenim en compte que aquest epistolari consta de 71 epístoles –d'un total de 317, que aniran apareixent en toms propers–, hom comprendrà que el lul·lisme és només un tema molt puntual i que la major part de les cartes aquí recollides no tenen res a veure amb aquesta qüestió. El 5 d'octubre de 1844 (carta 65) Rubió i Ors escriu des de Barcelona a Tomàs Aguiló i, entre d'altres assumptes, li comenta que té la intenció d'ocupar-se de Ramon Llull, «considerándole como poeta, y deteniendome a estudiar el carácter de la poesia religiosa en los siglos medios» (pàg. 132). Rubió i Ors pensa que, de retruc, potser també dedicarà la seva atenció a l'estudi de la resta d'obres de Llull i a les edicions lul·lianes antigues, per la qual cosa demana al seu amic mallorquí que li doni informació i que aconsegueixi de Joaquim M. Bover les informacions que aquest erudit tengui. El 18 d'octubre Tomàs Aguiló (carta 66) l'informa d'algunes obres bàsiques que podrà consultar a Mallorca: les *Disertaciones históri-*